

OSMANLI DÖNEMİ EDEBİYAT TARİHLERİNİN HALK EDEBİYATINA BAKIŞI

**Folk Literature from the Perspective of Literature History Books of the
Ottoman Time**

Prof. Dr. Nâzım H. POLAT*

ÖZ

İlk Türk edebiyatı tarihi, G. B. Donaldo tarafından *Della letteratura dei Turchi* adıyla Venedik'te 1688'de yayımlanmıştır. Türkiye'de basılan ilk Türk edebiyatı tarihi ise Abdülhalim Memduh'un *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1888)'sidir. Aradaki iki asırlık zaman dilimi, Türkçedeki edebiyat tarihi yazımının ne kadar geç kaldığını gösterir. Osmanlı dönemi edebiyat tarihleri, Osmanlı Devleti'nin son otuz dört yılında basılan sekiz kitaptan ibarettir. Bu eserlerin bir kısmında halk edebiyatı malzemesi, aşağılayıcı ifadelerle anılmış, edebiyattan sayılmamıştır. Bu anlayıştaki edebiyat tarihleri, folklor unsurlarını ise hiç hesaba katmamışlardır. Söz konusu eserlerin en uç noktasını Faik Reşat'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1911, 1913)'si temsil eder. Fakat bazı edebiyat tarihlerinde, halk edebiyatı, milliliğin göstergesi sayılmıştır. Şahabettin Süleyman ile Köprülüzade Mehmet Fuat'ın birlikte kaleme aldığı *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* (1914) bu konuda bir dönüm noktası olmuştur. Aynı eserlerde folklor malzemesine de önem verilmiştir. Bu tür edebiyat tarihleri için en uç noktadaki eser ise Köprülüzade Mehmet Fuat'ın *Türk Edebiyatı Tarihi* (1920)'dir. Osmanlı dönemi edebiyat tarihleri, halk edebiyatı ile ilgili kanaatlerini daha çok hece vezni üzerinden ortaya koymuşlardır. Bu durum, Millî Edebiyat hareketinin meydana getirdiği kültürel zeminle ilgilidir. Millî Edebiyat hareketinde bazı yazar, şair ve kültür adamları, millileşmeyi, halk edebiyatına yönelişte yani onu model almada aramışlardır. Cumhuriyet'le birlikte Halk edebiyatı, çağdaş bir edebiyata varmanın ilham kaynağı olarak görülecektir. Böylece Namık Kemal'den beri devam eden ve edebiyat tarihlerine de yansıyan Divan edebiyatına hücumlar, Halk edebiyatı vasıtasıyla sonuçlandırılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Edebiyat tarihi, folklor, Osmanlı dönemi, hece vezni, millilik.

ABSTRACT

The first book about Turkish literature history "Della letteratura dei Turchi" was published in Venice in 1688 by G. B. Donaldo. And the first book about Turkish literature history published in Turkey was *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1888) by Abdülhalim Memduh. Two centuries in between the two books show us how far the task of writing a literature history book in Turkish has been delayed. There are only eight books written about the history of literature in the last 34 years of Ottoman-period. In some of these books, folk literature has been subject to offensive expressions, and has not even been counted as a literary material. Books of literature history written with such mentality did not take the folkloric elements into consideration at all. The most extreme of this kind has been *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (1911, 1913) by Faik Reşat. However, folk literature has been considered as an indicator of nationality in some literature history books. *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı* (1914) written by Şahabettin Süleyman and Köprülüzade Mehmet Fuat has been a milestone that stands as a work adopting this approach. Folkloric materials have been quite important in these books. And the most extreme of such books has been *Türk Edebiyatı Tarihi* (1920) by Köprülüzade Mehmet Fuat. In the books written about the history of literature in the Ottoman period, opinions about the folk literature have been put forward rather with emphasis on the syllabic meter, which is linked with the cultural grounds created by the movement of National Literature. Some authors, poets and intellectuals following this movement turned to folk literature taking it as a model on a quest for nationalization. With the proclamation of the Republic, folk literature started to be seen as a source of inspiration leading to modern literature. Thereby, attacks on Divan Literature, which continued since the time of Namık Kemal and also reflected to the literature histories, came to an end in the hands of the folk literature.

Key Words

Literature history, folklore, Ottoman period, syllabic meter, nationality

* Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi, nazimhpolat@hotmail.com

Gereklilik

Sanatın teşekkülünü insanlığın ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Sanatta zevk farklılıkları da sanatın tarihi kadar eskidir. Bu zevk gruplarının birbirlerini algılama tarzı zaman zaman değişmiş hatta birbirine karşıt olabilmektedir. Karacaoğlu'nun Divan edebiyatına bakışı Gevheri'ninkiyle aynı değildir. Cenap Şahabettin'le Ziya Gökalp benzer eğitimleri almış, aynı siyasî ve toplumsal havayı teneffüs etmişlerdir. Ama birisinin burun kıvrarak baktığı koşma, diğeri için örnek alınabilecek bir nazım şeklidir. Dolayısıyla eğitilmiş bir zümrenin estetik anlayışıyla hareket eden Osmanlı dönemi edebiyat tarihçilerinin sözlü edebiyat geleneğini nasıl değerlendirdiğini öğrenmeye ihtiyaç vardır.

Malzeme ve Sınırlılık

“Osmanlı dönemi edebiyat tarihleri” söz grubunun arkasında uzun bir zaman değil 622 yıllık Osmanlı tarihinin sadece son 32 yılı vardır. Yani temel malzememiz bu 32 yıl içinde meydana getirilmiştir. Bu durum epeyce şaşırtıcıdır. Çünkü aynı türden eserler Batı'da, Osmanlı'da yazılanların ilkinde iki asır önce kaleme alınmıştır. İtalya'da 1688'de ilk Türk edebiyatı tarihi yazılmışken Osmanlı'daki ilk Türk edebiyatı tarihi 1887'de yazılıp 1888'de basılabilmektedir. Abdülhalim Memduh tarafından yazılan bu eserden 12 yıl sonra 1900'de W. J. Gibb, daha hacimli, hem eser ve yazar hem de dönemle ilgili bilgiler bakımından çok geniş olan HOP (History of Ottoman Poetry) adlı 7 ciltlik eserinin ilk cildi basıldı. Gibb'in eserinin diğer 6 cildinin basımı 1907'ye kadar Brown

tarafından yapıldı. Gibb'in eserinde, Abdülhalim Memduh'un da bazı katkıları bulunduğu düşünülebilir¹.

Daha sonra 1910'da orta dereceli okul programlarına edebiyat tarihi dersleri koyulunca bu ders için kitap yazımı da önem ve ivme kazandı. Osmanlı döneminde bu türden 8 eser yazılmıştır.

Temel malzeme dediğimiz söz konusu edebiyat tarihleri şunlardır:

Tarih	Yazar	Eser
1888	Abdülhalim Memduh	<i>Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye</i>
1910	Şahabettin Süleyman	<i>Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye</i>
1911, (2. bas. 1913)	Faik Reşat	<i>Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye</i>
1912	Mehmet Hayrettin	<i>Tarih-i Edebiyat Dersleri</i>
1913-1914	Köprülüzade Mehmet Fuat	<i>Türk Tarihi Edebiyatı Dersleri (2 c.)</i>
1914	Şahabettin Süleyman - Köprülüzade Mehmet Fuat	<i>Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı</i>
1920-1921	Köprülüzade Mehmet Fuat	<i>Türk Edebiyatı Tarihi</i>
1922-1925	İbrahim Necmi (Dilmen)	<i>Tarih-i Edebiyat Dersleri (2 c.)</i>

Yöntem

Söz konusu eserlerin halk edebiyatı ve halk biliminin diğer meselelerine bakışı birbirinden farklıdır. Bu edebiyat tarihlerinin her birindeki ilgili malzeme ele alınarak gerektiğinde bazı mukayeseler yapılacaktır. Yeni yöntem özü itibarıyla “tasvirî” (dicriptive) ve “tahlilî” (analytic) olacaktır. Malzemenin öncelik-sonralık sırası

önemli olduğu için yöntemin diğer bir ayağı da kronolojidir.

Bulgular, Karşılaştırma ve Tartışma

Abdülhalim Memduh *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*'sinde doğrudan doğruya halk edebiyatı üzerine bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Ancak Ertuğrul Gazi'nin, oğlu Sultan Osman'a vasiyeti olarak kabul edilen² koşma tarzında bir manzume üzerinden söylediği bazı düşünceleri öğrenebilmektedir. Daha sonra başka edebiyat tarihlerine de alınan metin

Gönül kerâstesiyile, bir

Yeni şehir ve pazar yap!

diye başlayan manzumedir. (Abdülhalim Memduh 1888: 10-11)

Kafiye düzenine ve kıt'alarla yazılışına bakarak "millî şarkılara tamamıyla benzer" bulan Abdülhalim Memduh'un halk edebiyatı nazım şekliyle (koşma) söylenmiş bu manzume hakkındaki özetleyici kanaati "*edebiyat-ı hazıra nokta-i nazarından bakıldığı hâlde bile- delâlet eylediği mealin ulviyetini kemal-i hürmelle takdir ve takdis ederiz.*" (Abdülhalim Memduh 1888: 11) şeklindedir. Yazar bu kanaatini doğrulayıcı delilleri de metnin şekil ve üslup özelliklerinden gösteriyor:

"Ertuğrul Gazi'nin bâlâdaki şîr-i garrâları [şerefli parlak, gösterişli şiirleri] siyâkında [tarzında] gayr-ı mevzun [vezinsiz, aruza uymayan] eş'âr ötekilere müreccahtır [üstündür].

Eş'âr-ı mezkûre hep üslub-ı sade ve tabîî ile mürettep olup içlerinde pek az mübalagaya tesadüf olunur, bu kadarlık mübalagat ise her hâlde caiz görülür şeylerden olurdu.

Vatan şarkıları, su tuğyanı destanları ve saire hep bu kabildendir.³

Bu gibi evzan-ı millîye ile mürettep [millî vezinle düzenlenmiş] şarkıların evvellerinde birkaç mısraı, esastan bilküllüye baid [tamamen uzak] bir şeyleri müfit [anlatan] olarak inşat edilirdi." (Abdülhalim Memduh 1888: 13).

Yazarın bu manzumeyi vermesindeki asıl sebep, Osmanlı şiirinin nereden nereye geldiğini göstermektir. Yazara göre nesirde Sinan Paşa, nazımda Fuzûlî'den evvel gelenler Fars üslubunu taklit etmeselerdi Osmanlı edebiyatı kendine has bir biçimde gelişmiş olacaktı. Fakat İran üslubunun Osmanlıca'ya uyarlanması ve sonu gelmez mübalagalar edebiyatımızın saflığını ihlal etmiştir. (Abdülhalim Memduh 1888: 11-12).

Abdülhalim Memduh daha sonra, Osmanlı şiirinin nazım şekilleri hakkında bilgiler verirken Namık Kemâl'in meşhur "Lisan-ı Osmanînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir" makalesindeki görüşler yönünde, hep olumsuz taraflar üzerinde durarak bunların metni şiirsellikten uzaklaştırdığını söyler. Bütün bunlar gösteriyor ki Abdülhalim Memduh, halk edebiyatı hakkında son derece olumlu görüşlere sahiptir ve Osmanlı aydınlarının bu tarzdan uzaklaşarak İran edebiyatını örnek almalarına hayıflanmaktadır.

Şahabettin Süleyman'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*'sinde halk edebiyatına dair değerlendirme sayılabilecek herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Aristokrat bir edebiyat anlayışına sahip olan Şahabettin Süleyman'ın yazı hayatının başlarında "avamî"

bulduğu halk edebiyatı unsurlarını edebiyattan saymamış olabileceği düşünülebilir.

Osmanlı dönemi edebiyat tarihleri içinde halk edebiyatı konusunda en geniş ve en açık görüş bildiren Faik Reşat'tır. Faik Reşat'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmanîye*'sinde konuya giriş noktası, hece veznidir. Ziya Paşa, *Harabat* "Mukaddime"sinin "Ahval-i Şuara-yı Rum" başlıklı kısmında,

Fa'lün fa'lün olmadan nümâyan
Parmak ile idi bizde evzan

[Aruz ortaya çıkmadan önce bizdeki vezin hece idi] demişti. Faik Reşat, bu beyti verdikten sonra, yukarıda Ertuğrul Gazi'nin⁴ Osman Gazi'ye vasiyeti kabul edilen koşmanın ilk kıtasını beyit şeklinde yazarak "bundan da anlaşılacağı gibi parmak hesabı pek eski zamanlardan beri biliniyordu" der. Fakat yazarın itirazı da bu noktada başlar. Ona göre

"... O zamanlarda bile bu makule sözler (koşma, ezgi, mani, divan) ve bazen kail ve nazımların mensup buldukları tavaife [boya, aşiret] nispetle 'varsağı' filan gibi isimlerle evzan-ı aruza mutabık ve tarif-i marufuna sadık [bilinen tanımına uygun] olan hakikî şiiirlerden tefrik edildiği gibi bunları söyleyenler de saz şairi, çöğür⁵ şairi, kahve şairi namlarıyla asıl şuaradan ayrı tutulurdu. Elhasıl mani, koşma, ezgi yolundaki sözler gazellerden, kasidelerden, rubailerden, kıtalardan nasıl ayrı ise Gevherîler, Âşık Ömerler ve daha bilmem kimler Bâkîlerden, Fuzûlîlerden başkadır." (Faik Reşat 1913: 34)

Yazarın Halk şiiri için kullandığı tanımlamalar dikkat çekicidir. Öncelikle "hesab-ı benan" (parmak hesabı)

ifadesi, ne kadar yaygın olursa olsun, şairin okuryazar olmadığı için parmaklarını sayarak heceyi tamamladığı imasını taşır ve küçümseyicidir. "(koşma, ezgi, mani, divan)" hakkında kullandığı "bu makule sözler" ifadesi de "tür, çeşit, nevi" karşılığında değil bir takımın en alt tabakası anlamındadır. Nitekim cümlenin sonunda, bunlara varsağı da katılarak "aruz veznine ve bilinen tarife uygun şiiirler bunların aynı olduğu iddia edilmektedir. Yazar iddiasının ispatı için bir başka delil daha ortaya koyuyor: Bunları söyleyenler de (...) ayrı tutulurdu. Ezgiyle söylenen mani, koşma gibi şeyler bunları söyleyen Gevherîler, Âşık Ömerler ile gazel, kaside, rubai ve kıt'alar ve bunları yazan Bakîler, Fuzulîler başka başkadır.

Faik Reşat, daha sonra Halk şiiri için hareket ifade eden "yâve" sıfatını kullanıyor. "Yâve", anlamsız, boş ve saçma sapan sözdür. Yazara göre, elde sayısız divan ve şiir mecmuası bulunduğu hâlde ezgilerin, koşmaların, manilerin birkaç avamî ve okuryazar olmayanların cönklerinden başka bir yerde bulunmayışı bu tür sözlerin, eski devirlerde de şiir sayılmadığını gösterir.

Yazarın, kendi cümlelerini okuyalım:

"Parmak hesabıyla söylenen yâvelerin mine'l-kadim şiirden adedilmediğine bugün elde lâyuad ve lâyuhsa [sayısız, hesapsız] divanlar, mecâmî eş'ar [şiir mecmuaları] vesair birtakım manzumeler mevcut ve mütedavil [kullanımda] olduğu hâlde ezgilerin, koşmaların, manilerin birkaç âmî ve ümmînin [aşağı tabakadan ve okuryazar olmayanların] mecmuala-

ından, çönklerinden⁶ başka yerlerde cây-ı kabul bulamamış olmasıyla da sabittir.” (Faik Reşat 1913: 34)

Faik Reşat'ın halk şiirine itirazı bunlarla bitmiyor. “Halk şiiri” millî olsa bile bu dağlı ve bedevî sözleri artık üzerimizde hiçbir etki yapmıyor” görüşüyle küçümseyici tavrını daha uç noktaya taşıyor:

“Biz bunca asırlardır Arap ve Acem edebiyatıyla melûf [tanışık] ve onların zevk ve hisleriyle mütezevvik ve mütehasis [zevk alır ve duygulanır] olmuşuz, velev ki millî olsun, bu makule kûhî ve sahrayî sözler şimdiki hâlde bizce zerre kadar tesir husûle getiremez. Aynıyle bir cesed-i bî-ruh gibi karşımızda câmid ve bârid durur. Hâl böyleyken ve zamanımızda Ekrem, Abdülhak Hamit, Tevfik Fikret, İsmail Safa gibi ciddî ve hakikî şairlerimizin eşarında görüldüğü üzere evzan-ı aruzumuz her türlü efkâr ve hissiyatı tamamıyla tebliğ ve tasvire müsait olduktan başka nagamat-ı musikiye gibi bir ahenk-i latif-i mahsusu haiz iken onu terk ile parmak hesabını ihyaya kalkışmak bir kalb-i bî-cana ruh-ı taze ifade eylemek ve meyyal-i itila olan tabiatlarımızı o vadilere sevk ve imaleye çalışmak ankaların makarr-ı zâg ve kelâg olan viranelerde lâne-sâz olmasını istemek kabilinden bir sa'y-i bî-sûd, bir temenni-i muhaldir.” (Faik Reşat 1913: 35)

Bu metinde halk şiiriyle ilgili anahtar kelimeler “kûhî”, “sahrai”, “cesed-i bî-rûh”, “camid ve bârid”dir. Bunlardan ilk ikisi dağda ve çölde yaşayan, yarı yabanî, vahşî iması taşır. Halk şiirinin artık öldüğünü sadece

“ceset” ile ifade edebilecek iken bu sıfatı ikinci bir sıfatla besleyerek onun “ruhsuz”luğunu söyleme gereği duyuyor. “Camid ve barid” sıfatı ise soğukluk, donmuşluk ve insan üzerinde olumsuz bir etki bırakan sevimsiz sözleri anlatır. Paragrafın sonlarındaki benzetmeler ise daha aşırı bir ton taşımaktadır. Yazara göre halk şiirine yönelmek, cansız kalbe taze ruh vermek gibi boşuna bir gayrettir. Halk şiirine yönelmek; ankaların, karga ve kuzgun yeri olan viranelerde yaşamasını istemek olacaktır. Yazarın bu görüşlerini bir takım gayretlere karşı itiraz olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle “velev ki millî olsun” ifadesi halk şiiri unsurlarının milliliğini söyleyerek onlara taraftarlık bildirenlere karşı yazıldığını gösterir.

Divan şiirinde hece ile bir iki şiir yazmış şairler vardır. Fakat aydınlar arasında ise halk şiirinin milliliğini savunan ilk yazar Ziya Paşa'dır. Daha sonra Ali Ferruh, Velet Çelebi, Ahmet Cevdet Paşa, Manastırlı Faik ve daha başkaları vezin meselesi üzerinde dururken heceyi “millî” sıfatıyla anmışlardır (Kolcu 16-78). Daha sonra 1898'de Mehmet Emin Yurdakul'un *Türkçe Şiirler* (1898) kitabı dolayısıyla Şemsettin Sami,

“Anadolu'da eskiden beri elsine-i nâsta deveran eden ve bizim edebiyat âleminde kale alınmasına da tenezzül olunmayan parmak usulünde bazı şiirler, şarkılar bence Nabî'nin, Bakî'nin, Fuzulî'nin eş'arına tercih olunmaya şayandır. Onlar belki kabacadır; lakin Türkçedir. İfade ettikleri efkâr belki pek âli değildir; lakin içlerinde bir his,

bir hiss-i millî vardır. [...] Onlar okunurken, âlim olsun, cahil olsun, hiçbir Türk yoktur ki teessüre gelmesin” (Şemsettin Sami 1989: 6) şeklinde görüş bildirmişti.

1905'te *Çocuk Bahçesi* dergisindeki hece-aruz münakaşalarında da halk şiirinden faydalanma gündeme gelmişti. Faik Reşat doğrudan bir isim zikretmeyerek, bunların tamamına ait yorumunu ortaya koymuştur. Şüphesiz kendisinden önce *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* yazmış olan Abdülhalim Memduh da onun hedefindekiler arasında hatta ilk safta olmalıdır⁷. Kitabın ilk baskısını 1911 ve ikinci baskısını 1913'te yaptığı⁸ dikkate alınınca Faik Reşat'ın muhatabının *Genç Kalemler* dergisindeki “Yeni Lisan” ve “Millî Edebiyat” arayışları olduğu düşünülebilir. Fakat Yeni Lisan hareketi o sıralar henüz “*Mehmet Emin Bey'in hecaî vezinlerini hiçbir şair kabul etmez*” ([Ömer Seyfettin] 1911:3) noktasındadır ve heceye taraf-tarlılığını ilan etmemiştir.

Faik Reşat bütün bu tartışmalarda halk şiiri lehinde dile getirilen görüş ve önerilere toptan şu cevabı veriyor:

“Ama bazı zevat, evzan-ı aruz dediğimiz vezinler esasen Arap ve Acem lisanlarının kelimat ve terakibine mahsus olmak üzere dökülmüş birer kalıp hükmünde olarak tabiaten onlardan büsbütün ayrı olan Türkçemize muvafık gelmediğinden eşarımız imale, med, kasr gibi uyûb ve nekaisle mâli [ayıp ve eksikle dolu] ve binaenaleyh hüsn-i tabiiden gayr-ı hâli olduğu ve irticale mahal olmadığı reyinde bulunuyorlar. Evvela imale, med, kasr gibi nekais, intihab-ı kelimat ve tensik-i

kelimat [kelime seçimi ve kısa söyleme] hususunda pek müsamahakârâne davranmış olan kudemanın ve bir de i'vicac-ı tabiat ahabının [doğru hareket etmeyenlerin] eş'arında görülür. Yoksa müteahhirinin, ez-cümle yukarıda isimlerini saydığımız şairlerin ve bunlarla beraber Kemal, Arif Hikmet, Ali Ruhi, Avni, Naci gibi üstat ve sahib-i zevk-i selim olanların eşarında hemen hiç yok gibidir. Sâniyen lisan-ı ulvî, şiir-i muhavere ve muhabere [karşılıklı konuşma ve haberleşme] lisanı değildir ki irtical aranılın? Bunda aranılacak bir şey varsa o da belagat eda ve ulviyet-i müeddadan [iddia olunan şeydeki, tezdeki yücelikten] ibarettir. Eğer e'l-yevm maruf ve müstamel olan evzanı biraz daha tevsi ve tenevvü' edebilirsek zannederim ki istenildiği gibi irtical maksadını dahi istihsal etmiş oluruz.” (Faik Reşat 1913: 35-36)

Faik Reşat bir de “İstitrat” (ayrıca bir not) ile sözlerine açıklık getirmek ve bazı Tanzimat şairlerinin halk şiirine öykünerek yazdığı bazı manzumeleri beğendiğini bildirmek istemiştir. Yani Faik Reşat'ın beğendikleri doğrudan Halk şiiri ürünleri değil, ona benzetilerek yazılmış metinlerdir. Fakat yazar bunu yaparken de Halk şiirini aşağılayıcı ifadelerini sürdürmektedir:

“Hesab-ı benan üzere [hece vezniyle] söylenen sözleri ‘şiir’den ad-detmeyişimiz ve ‘yâve’ tabiriyle yâd edişimiz o vadideki sözlerin ekseriyeti yani köylü, çoban makulesi, ümmî ve âmî kimselerle efkâr ve hissiyatınca onlardan farkı olmayan saz şairlerinin ağızdan işitilen veya mecmualarda görülen sözlerinin mahiyeti itibarıyla olduğuna şüphe edilmesin. Yoksa

eski ve yeni bazı efazıl-ı şuaramızın azmâyiş-i tabiat [faziletli şairlerimizin deneme] yolunda, keyfe tabiatla veya matemzededen [s.37] ara sıra sudûr eden gayr-i mutarrid [düzgün olmayan] nevhât-ı meyusâne [kederlice ölüye ağlama] kabilinden olarak söyledikleri sözler meyanında dakik ve rakik hayalatı, sûzinâk ve müessir hissiyatı mutazammın [içeren], binaenaleyh sahihen ‘şiiir’ itlakına seza, güzel parçalar bulunduğu kabil-i inkâr değildir. Ezcümle Âkif Paşa’nın, hafidinin vefatından dolayı mersiyegüne söylediği meşhur şarkı ile Ethem Pertev Paşa’nın, Manastırlı Faik Bey’in, Hoca Hayret Efendi’nin aşağıya nakleydiğimiz destanları, manileri bu yoldaki şiirlerin en latiflerindedir.” (Faik Resat 1913: 36-37)

Konya idadisi ikinci müdürü ve edebiyat öğretmeni Mehmet Hayrettin 1912-1913 ders yılında 7. sınıfta okutulmak üzere kaleme aldığı *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyе*’sinde halk edebiyatına bakışı ifade eden cümleler doğrudan değil dolaylıdır. Yazar eserini dil eksenine oturtmuştur. Türkçenin “melez”, “türedi” Osmanlı lisanıyla çıkmaza sokulduğunu fakat dili bu bataklıktan kurtarmak maksadıyla Yeni Lisan yolunun açıldığını söyleyen Mehmet Hayrettin’e göre bu hareketin feyiz kaynağı, heceyle söylenen “avam şarkıları”dır.

“... Bizi bize yabancı addettirecek çıkmaz sokaklara sapmayalım. Yeni Lisan’ın aldığı menba-ı feyz avam şarkılarıdır.

Allah dedim yatağana dayandım
Ben senin için al kanlara boyandım.

tarzında söylenilen ruh ve hissimize pek sevimli tesirler bırakan, lisanımızın lehçesini küstürecek surette aruz-ı millimiz üzere yazılan tatlı, ruhlu eserlerdir.” (Mehmet Hayrettin 1912: 4)

Halk edebiyatını ciddi bir kaynak olarak gören ilk edebiyat tarihi, Şahabettin Süleyman’ın Fuat Köprülü ile ortak eseri *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı*’dır. Gustave Lanson’un “edebiyat tarihi, medeniyet tarihinin mühim bir kısmıdır” fikriyle kaleme alınan bu eserde edebiyatın doğuş dönemlerindeki cemiyetin sözlü edebiyat geleneğinden hareketle anlaşılabilceği üzerinde durulmuştur.

Edebiyat tarihiyle ilgili yöntem bilgilerinin verildiği “Mukaddime”de, Asar-ı Edebiyenin Zuhuru: Efsaneler, şarkılar, masallar, hamasiyat” (s.10) başlıklı kısımda, halk edebiyatı ürünlerinin cemiyet hayatını gösteren edebiyat tarihinde nasıl kullanılabilceği ifade edilmiştir. Türkçedeki edebiyat tarihleri içinde sözlü edebiyat ürünlerine kıymet veren ilk eser olduğu için ilgili kısmı veriyoruz:

“İnsaniyetin mebadisinde [başlangıç çağlarında] her şeye mahsus bir ilah tasavvuru bu hâlet-i ruhiyenin neticesidir. Her millet tarihinde, hakikate takarrüp edinceye kadar, böyle hayal, efsane devirleri geçirmiştir.

Mesela eski Türkler; arz, ağaç, maden, ateş ve sudan ibaret anasır-ı hamsenin beş zâtta tecellisini kabul ve bunları takdis ederler idi. Zevat-ı hamse de merkezde Keyen Han, Sarı Han, şarkta Gök Han, cenupta Kırmızı Han, garpta Ak Han, şimalde Kara

Han'dır.⁹ Ve bu mabut telakki ettikleri şeylere karşı dualar okurlardı. Evvelce de söylediğimiz gibi, mebde-i beşerde iptida görülen eşar dualardır, şiir dua ile başlamıştır. Mesela Türkler göğe karşı şu yolda tazarru ederlerdi:

Ey gök tanrısı Ebyaşe
Yeri yeşildir, ağaçları yeşertir
Rızk verirsen
Ulu Tanrı, bir reis ver
Halik-ı halk,
Töre tanrısı.

İşte bu musavver-i beşer dinlerden efsanevî şiir tevellüt etti, her kavmin tarihinde pek büyük bir hisse-i zevkiyeye, bir kıymet-i bedüiyeye malik oldu.

(...)

Hamasiyat ile eşar-ı kahramanâneyi birbirinden ayırmak zarurîdir. Eşar-ı kahramanâne az çok yaşamış, muhayyile-i kavimde az çok yer edinmiş ve az çok esatirî bir simaya malik olmuş tipleri gösteren eşardır. Köroğlu hikâyesi gibi.

(...)

Şarkılara gelince... Bunlar kavmin ruhundan nebean eder ve üslub-ı müşterek denilen şeye şahsiyetten ziyade merbut bulunur. Her kavim yaşadığı muhitin, derelerin, bağların, dağların, hülasa mahasinin tesiratından azade kalamaz (...) Saniyen mebâdi-i medeniyette bulunan yahut asırlardan beri cehalette pûyân olup bir hatve atamayan akvam, şiir ile musikiyi terdif ederler, o suretle ihtiyac-ı bedüilerini tatmin etmiş bulunurlar. Hikmet-i bedayi mesailini [estetik meselelerini] tetkik ettiğimiz zaman anlarız ki bir kavmin, bir mil-

letin, bir zamanın ahval-i ruhiyesini üslub-ı müşterek, seciye-i umumiyesinin izleri kadar hiç bir şey gösteremez. Bir kavmin mebadisinden nihayetine kadar şarkılarını nazar-ı tetkikten geçirecek olursak onun ne gibi tekamülata mazhar olduğunu anlamış, bilmiş oluruz. Mesela:

Kemah'ın yolları dağdır geçilmez
Soğuktur suları bir tas içilmez
Anadan geçilir, yardım geçilmez
Zeynep'im Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im

Şimşirin yaprağı narindir narin
İçerim yanıyor dışarım serin
Gelmiyor yanıma inatçı yârım
Zeynep'im Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im

Zeynep bu güzellik var mı soyunda
Elvan elvan güller kokar koynunda
Ramazan ayında bayram gününde
Zeynep'im Zeynep'im şanlı Zeynep'im
Üç köyün içinde namlı Zeynep'im

İşte bu şarkı Kemah'ın ruhunu, hissini tamamıyla gösteriyor. Kemah'ın yolları dağdır geçilmez diyor. Bu sözle müşkülât-ı vüsûl ve vürûdu [ulaşım zorluğunu] anlattığı gibi yâri sevdiği için fedakârlık yapacağını da ihsas ediyor. Sularının soğuk olduğunu söylemekle memleketine merbutiyetini anlatıyor. Anadan geçilir yârdan geçilmez demekle de sıla ihtiyacının kadına, ocağa merbut bulunduğunu da beyan ediyor; sonra bir zaman için köyün bir hüsn [güzel-lik] tipinden bahsediyor, onun nam ile şan ile güzelliğini tasdik ediyor. Zaten iptidaîlerde idrak-i hüsn [güzellik

anlayışı] bile şahsiyet-i umumiyeye tâbidir [toplumsal kişiliğe bağlıdır].

Şimşirin yaprağına Kemah halkınca fevkalâde meftuniyet bulunduğunu anlattıktan sonra içinin yandığını beyan ediyor, aşkını bu kelime ile gösteriyor ve yine timsal-i umumî-i hüsne avdet eyliyor. Daha sonra ‘elvan elvan güller’ ifadesiyle yine kavmi, yine ırsî bir ihtiyac-ı perestîş ve takdiri [gönül akışı ve beğenilme ihtiyacını] anlatıyor; Ramazan ayı ile bayram gününün en ziyade ictimaiye- ti, merbutiyeti temin eden bir ay olduğunu ih- sas ile timsal-i hüsne avdet ihtiyacını, bu aylarda yalnız kaldığını zikrediyor. Bir başka misal daha İstanbul’a karşı köylülerin ruhunda yaşayan kini, nefreti anlatıyor:

İstanbul, İstanbul viran kalası
Taşını, toprağını seller alası
Sen de bencileyin yârsız kalası
O yâr olmayınca gözüm kan ağlar

Filhakika bu mana-yı tahkiri mu- tazammın [aşağılamayı içeriyor] ise de derin bir nazarla bakıldığı zaman bunun ruh-ı umumîden nebean ettiği, birtakım esbab-ı ruhiyeye merbut bulunduğu tezahür eder, anlaşılır. İstanbul memalik-i Osmaniye’nin menba-ı ilm ve irfanı, say ve servet merkezidir. Taşra halkı asırlarca İstanbul’u bir maişetgâh, bir tealigâh telakki etmiş, oraya akın akın gelmiş, yâri, ocağı o ziya için terketmiştir. Filhakika serveti, gıdayı oradan toplamakla beraber bu hâl bir kin uyandırmış ve bu asırlardan beri kalplerde yer tutmaya başlamıştır. Taşralarda valideler çocuklarını İstanbul’a yollarlarken korkarlar,

ruhlarından bir parçanın koptuğunu hissederler.

Mamafih yine ondan ayrılamazlar.

Şuraya kadar verilen malumat anlatıyor ki şiiri tetkik hâlet-i ruhiye-i beşeriyeyi tetkik, bir kavmin tekamülât-ı medeniyesini, tahassüsât ve tefekküratını hatve hatve anlatmak demektir.” (Şahabettin Süleyman, Fuat Köprülü 1914: 10-18]

Kitabın Halk edebiyatı ürünlerinden istifade ettiği bir başka yer de “Muhit-i Coğrafi Ve İctimai” başlıklı kısımdır. İlgili kısımda Adanalılara atfen

Yaslan Hüsnü’ m yaslan
Kara toprakta paslan
Her ana doğuramaz
Senin gibi bir aslan

diye başlayan türküye (“şarkı” dene- rek) yer verilmiştir (Şahabettin Süleyman, Fuat Köprülü 1914: 58].

Osmanlı dönemindeki edebiyat tarihleri içinde, bir sözlü edebiyat ürününe yer veren ilk eser bu kitaptır (s.14). Bir türkü metnine, ediplerin toplum üzerindeki etkileri zikredilirken diğerleri yanında “Kaygusuz Dede”ye (s.5) yer veren ilk eser bu kitaptır.

Destanların edebiyat tarihi için önemine ve malzeme olarak nasıl kullanılabileceğini öğreten ilk edebiyat tarihidir (s.29-31).

Fuat Köprülü’nün Darülfünun Edebiyat Şubesi müderrisliğine atandığı 1912-1913 ve 1913-1914 öğretim yılında verdiği Türk edebiyatı derslerine ait notlar, iki küçük cilt hâlinde

taşbaskı yoluyla öğrencilere dağıtılmıştır. Fuat Köprülü'nün 1913'te *Bilgi Mecmuası*'nda yayımlanan "Türk Edebiyatı Tarihinde Usul" makalesini dikkate alınca, söz konusu edebiyat tarihinde de halk edebiyatı unsurlarının değerlendirilmiş olması gerekir. Adı geçen eserin ilk cildine erişmek mümkün olamadığı için ikinci kısmının eldeki nüshası (Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi) da epeyce eksiktir. Bu itibarla eserin konumuzla ilgili yönü üzerinde net bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte Ağâh Sırrı Levend'in verdiği bilgilerden, *Türk Tarih-i Edebiyatı Dersleri*'nde bazı halk edebiyatı ve folklor unsurlarına temas edildiği anlaşılmaktadır. Buradan öğrenildiğine göre kitabın ilk cildinde "Türk Lisanı ve Taksimati", "Yazı", "Türklerde Esatir ve Efsane", "Türklerde Din, Adalet ve Medeniyet", "Türk Edebiyat-ı Kadimesi" bölümleri bulunmaktadır (Levend 1973: 482).

Aynı kitabın ikinci cildinde ise "Vezn-i Millî ve Vezn-i Aruzî", "Saray Hayatı ve Eğlenceleri" gibi kısımlarda, halk edebiyatı ve folklor malzemeleri, edebiyat tarihi açısından değerlendirilmiştir. Levend'in "Ziya Gökalp etkisi görülür." (Levend 1973: 482) hükmüne bakarak bu eserde halk edebiyatı ve folklor unsurlarına olumlu yaklaşıldığı kanaatine varılabilir.

Fuat Köprülü'nün edebiyat tarihi ile ilgili birikimi tam olarak 1920-1921 yılında ilk basımı yapıldıktan sonra 1926' da genişletilerek yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi*'dir. Esasen Köprülü'nün halk edebiyatı ve folklor edebiyat tarihi malzemesi olarak ver-

diği önem çokça dile getirildiği için burada ayrıntıya girmeye gerek görülmemiştir. Bu arada sadece onun 1920'de basılan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nde üçüncü ve dördüncü bölümlerin doğrudan halk edebiyatı ve folklor konularına ayrıldığını hatırlamak yeterli olacaktır.

Köprülü, bütün halk edebiyatı unsurlarına en az okumuşların meydana getirdiği edebi ürünler kadar kıymet vermiştir

Köprülü'nün konuyla ilgili ilk çalışmaları temsil eden iki makalesi daha hatırlanmalıdır.

"Yeni Bir İlim: Halkiyat- Folklor", *İkdam*, 6 Şubat 1914,

"Türk Edebiyatında Aşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe", *Millî Tetebbular Mecmuası*, sayı:1, Mart-Nisan 1331 [1915].

Osmanlı döneminin son edebiyat tarihi, İbrahim Necmi Dilmen'in iki ciltlik *Tarih-i Edebiyat Dersleri*'dir. Terim olarak "Halk edebiyatı" ifadesinin görüldüğü ilk eser, bu kitaptır. Yazar eserinde uyguladığı yöntemle dair bilgilerin verildiği "Medhal"ın "Osmanlı Edebiyatının Zuhurundan Evvel Anadolu'daki Türk Edebiyatı" başlıklı kısımda, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu öncesindeki zaman diliminde Türkler arasında üç ayrı edebiyat zevkinin bulunduğunu söyler: Saray edebiyatı, Tasavvuf veya Tekke edebiyatı ve Halk edebiyatı. Dilmen, Halk edebiyatı için şu açıklamayı yapar:

"Halk Edebiyatı"dır ki avam arasında öteden beri müesses olan sırf Türkçe ve şifahî edebiyattan ibarettir. Bilahare yetişen "âşıklar" ve "saz

[s.19] şairleri” bu edebiyatın musiki ile ve bazı mertebe-i efkâr ile bir imtizatından başka bir şey değildir.” (İbrahim Nemci Dilmen 1922: 18)

Yazar daha sonra, yukarıdaki cümlelerini şöyle genişletir:

“(...) Türklerin kadim edebiyatı, halk arasında ve halk şiirlerinde varlığını daimî surette muhafaza etmiştir. Türkü, mani, destan, koşma, kayabaşı, üçleme ve emsali isimlerle halk arasında payidar olan hece vezniyle yazılmış veya söylenmiş şiirlerde millî lisan ve millî ruh daima hâkimdi. Fakat bu tarzdaki eserler ekseriya şifahî kaldığı cihetle maatteessüf tarih sahnesinde varlıklarından aka bir izleri yoktur. Bu neve mütekarrib olarak tekkelerde söylenen ve millî lisan ve şiveyi hafif bir Farsî edası ve tasavvuf fikirleriyle mezc eden şiirler, iki taraflı ve mutavassıt bir unsur olarak, bir dereceye kadar varlığını ve yadigârlarını bırakmıştır. Yunus Emre’de misali görülen bu cins şiir, âtî için mühim bir tevessü istidadıyla tecelli ediyordu.” (İbrahim Nemci Dilmen 1922: 25)

İbrahim Necmi’nin eserinde, Halk edebiyatı ürünlerine büyük bir kıymet verildiği söylenemez. Fakat buna rağmen, gerek Millî Edebiyat hareketinin ve gerekse daha önceki yıllarda yapılan dil ve vezin tartışmalarının Halk edebiyatından istifade için artık olgun bir zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki “Memleket edebiyatı” anlayışıyla birlikte, Halk edebiyatı, Divan edebiyatının karşısına konumlandırılmış çağdaş bir edebiyat yaratmanın bir kaynağı Batı edebiyatı, diğer kay-

nağı ise Halk edebiyatı olarak gösterilmiştir.

Sonuç

Osmanlı döneminde basılan sekiz edebiyat tarihinden sadece biri (F. Reşat), halk edebiyatı ürünlerini aşağılayıcı ifadelerle nitelemiş ve edebiyattan saymamıştır. Bir edebiyat tarihinde (Abdülhalim Memduh), Divan edebiyatına karşı, modern edebiyat için bir kaynak olarak anılmıştır. Bir edebiyat tarihinde (Şahabettin Süleyman) konu suskunlukla geçilmiştir. İki edebiyat tarihi (Mehmet Hayrettin ve İbrahim Necmi Dilmen) halk edebiyatı malzemesinin kıymetli olduğuna temas etmekle yetinmiştir. Üç edebiyat tarihi (Şahabettin Süleyman, Köprülüzade ortak ve Köprülüzade iki eser) ise Halk edebiyatı ürünlerini toplumsal ruhun yansımaları olarak görmüş ve toplumsal eğilimleri, yönelimleri diğer edebî ürünlerden daha iyi gösterdiğini vurgulamışlardır.

Söz konusu edebiyat tarihlerinin 1913 sonrasında Halk edebiyatı ürünlerine daha olumlu yaklaştıkları dikkat çekmektedir. Bu durumu Millî edebiyat hareketinin getirdiği yeni ruhla izah etmek mümkündür.

NOTLAR

- 1 Gibb vefat ettiğinde (5 Kasım 1901), Abdülhalim Memduh da Avrupa’ya kaçmış bir Jöntürk olarak Londra’da bulunuyordu. Gibb’in en yakın dostlarından ve hatta cenaze törenine katılan üç Türk’ten biri idi (Halil Halit: 1999: 19). Dolayısıyla metin temin ve gözden geçirilmesi gibi hususlarda, daha önce aynı alanda eser (*Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, 1888) vermiş birisi olarak Gibb’e yardım ettiği düşünülebilir.
- 2 Abdülhalim Memduh, bu manzumenin tarih kitaplarında ve Hamit Vehbi Efendi’nin

- Meşâhîr-i İslam* adlı eserinde bulunduğu için yani sağlam kaynaklardan geldiği için kaydettiğini söyler (Abdülhalim Memduh 1888: 10).
- 3 Kaşıkçızade Tezkiresi'nde birkaç numune bulunur.
- 4 Yazar bu kıt'ayı Osman Gazi'ye ait gösteriyor.
- 5 Çöğür: Tanbura nev'inden bir saz.
- 6 Çönk: Mustatilü's-şekl ve tûlan açılıp kapanır mecmua (F.R.).
Faik Reşat'ın açıklaması, sadece sözlük anlamını vermektedir Halk edebiyatının bu önemli kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Şükrü Elçin, "Cönkler ve Mecmualar Üzerine" *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara, 1986; Orhan Şaik Gökyay, "Cönkler Üzerine", *Folklor ve Etnoğrafya Araştırmaları*, İstanbul, 1984; M. Şakir Ülkütaşır, "Halk Edebiyatı Araştırmalarında Cönklerin Yeri", I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri, Ankara 1974; Orhan Yavuz, "Türk Edebiyatında Cönkler -Hususiyetleri ve Dili", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 54, İstanbul 1988.
- 7 Faik Reşat eserinde fırsat düştükçe Abdülhalim Memduh'u tezyife varacak derecede eleştirir. Bir örnek olmak üzere şu parçayı kaydediyoruz: "*Malumdur ki nazmın kaside, gazel, kıta vesaire gibi birçok eşkâli vardır. Eskileri -mahaza eski oldukları için- beğenmemeyi ve bilir bilmez zeban-dırâz ta'n ve teşni' olmayı büyük bir marifet sayan ve 'bizde şiir Fuzûlî'den başlar' diyecek kadar tarih-i edebiyatımıza bi-gâne bulunan güruhtan biri Tarih-i Edebiyat namını verdiği bir eserinde divanların iptida münacat ve natın, sonra kasait ve tevarihin, daha sonra -sırasıyla- ga- zeliyat, kıtaat, ve müfredatın derece-i suretiyle tertip olunmasını makam-ı tezyifte beyan ve bu âdete bir türlü akıl erdiremediğini ityan ediyor. Beş on parça manzumen ibaret bir mecmua-i eş'arda bu âdete riayet olunmayabilir. Ama divanlar bunlara makes olamayacağından ve her ne olursa olsun bir şey müteaddit aksama münkasım olduğu takdirde her kısmı mütecanisleriyle bir arada bulundurmak eser-i intizam olmakla beraber taharrice suhuleti, binaenaleyh muhassenâtı mucip olacağından öteden beri tertib-i divan hususunda bu usûle riayet, bu âdete tâbiyet olunmuştur.*" (Faik Reşat 1913: 47-48)
- 8 Kitabın son şeklini aldığı ve bu makalede kullanılan 2. baskısı tarihsizdir. Fakat yazarın 21 Mayıs 1912 İshakpaşa yangınına atıfta bulunması (s. 24), baskının daha son-

raki bir tarihte yapıldığını gösterir. 9 Aralık 1913'te Fuat Köprülü'nün bu eser hakkındaki eleştirisi ("Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye", *Tasvir-i Efkâr*, sayı: 935, 26 Teşrin-i sani 1329) ise bu tarihten önce basıldığına işaret eder (Akün 1995: 108).

- 9 *Türk Tarihi*: Necip Asım, s. 81.

KAYNAKLAR

- Akün, Ömer Faruk (1995): "Faik Reşad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 12, s. 103-109, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995.
- Abdülhalim Memduh (1888), *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, Dersaadet, 1306.
- Faik Reşat (1913), *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, Zarafet Mat., İstanbul, (tarihsiz).
- Halil Halit (Çerkeşşeyhizade) (1999): "Mukaddime -Eser ve Müellif Hakkında Bazı Hatırat ve Mülahazat", Wilkingson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, C. I-II, (çev. Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yay., Ankara, 1999
- İbrahim Necmi Dilmen (1922), *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, 1. C., 1338/1922; 2. C., [1925], Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Köprülüzade Mehmet Fuat (1914): *Türk Tarihi Edebiyatı Dersleri*, [İstanbul], 1. C. 1329, 2. C, 1330 [1913, 1914]
- Köprülüzade Mehmet Fuat (1921): *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Matbaa-ı Âmire, 1920-1921.
- Mehmet Hayrettin (1912): *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, Konya, Konya Vilayet Mat., 1330/1358 [1912].
- [Ömer Seyfettin] (1911): "Yeni Lisan", *Genç Kalemler*, C.2, sayı: 1, 29 Mart 1327/11 Nisan 1911, s.1-7.
- Şahabettin Süleyman - Köprülüzade Mehmet Fuat (1914): *Yeni Osmanlı Tarih-i Edebiyatı -Menşelerde Nevşehirli İbrahim Paşa Sadaretine Kadar-*, 1. C., İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Mat., 1332 [1914].
- Şahabettin Süleyman (1910): *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye*, İstanbul. Sancakyan Mat., 1328 [1910].
- Şemsettin Sami (1989): "[*Türkçe Şiirler Hakkında Mektup*], Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri -I Şiirler, (haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1989.

YAZMADAN BASMAYA, GÖSTERİMDEN ROMANA: 19. YÜZYILDA OSMANLI'DA FOLKLOR

**Manuscript into Print, Performance into Novel: Ottoman-Turkish Folklore
in the 19th Century**

Yrd. Doç. Dr. Günil Özlem AYAYDIN CEBE*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda, sözlü ve yazılı kültürden basılı kültüre geçiş 19. yüzyılda yaşanmıştır. Bu geçiş etkisi yeterince sorgulanmadan Osmanlı edebiyatını tüm yönleriyle kavramak mümkün değildir. Ayrıca, Osmanlı'nın farklı dinsel ve etnik cemaatlerinin birbiriyle etkileşimi, edebiyatın şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Folklor söz konusu olduğunda bu etkileşim çok daha büyük önem kazanmaktadır. Şimdiye dek yazılmış edebiyat tarihlerinde, basılı kültürün özellikleri genellikle göz ardı edildiği gibi edebî türler arası geçişkenliği sorgulayacak araçlar da yeterince üretilmemiştir. Türler arasında keskin ayrımların olduğu varsayımına dayanan tekdüze bir bakış açısı, Osmanlı edebiyatına özgü nitelikleri derinlemesine kavramayı engellemektedir. Oysa, 19. yüzyılda cemaatlerde olduğu gibi edebî türler arasında da yakın bir etkileşim söz konusudur. Modern kurmaca türlerin yazılıp okunmaya başlanmasında klasik ve geleneksel türlerin geçirdiği evrim önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe konuşup yazan çeşitli cemaatlerinin bastığı yapıtlardan hareketle, edebî folklor ürünleri açısından 19. yüzyılda Osmanlı "millet"leri arasındaki etkileşim ve çeşitlilik sorgulanmıştır. Aynı zamanda, sözlü kültürün basılı kültürle ilişkisi ve modern edebî türlerin gelişimini besleyen koşullar tartışılmıştır. Sonuçta, tek sayfalık basılı şiirlerden halk hikâyelerine, çeşitli biçimlerde halk edebiyatı ürünlerinin sözlü ve yazılı kültürden basılı kültüre aktarıldığı görülmüştür. Bu aktarımların Arap harfli Türkçe metinlerin yanı sıra Ermeni ve Yunan harfli de yapılması, Osmanlı'yı oluşturan cemaatler arasındaki folklorik etkileşimin derinliğini ve yaygınlığını ortaya koymuştur. Ayrıca, basılı kültürün modern okur davranışını biçimlendirmesinde halk edebiyatının rolü aydınlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Sözlü kültür, basılı kültür, Ermeni harfli Türkçe, Yunan harfli Türkçe, edebiyat tarihi, tür çalışmaları

ABSTRACT

The Ottoman Empire experienced the transition from oral and written culture to print culture in the 19th century. It is not possible to comprehend the dynamics of Ottoman literature in full, unless the effects of this transition are sufficiently questioned. Furthermore, literary interactions among various ethnic and religious Ottoman communities played an important role in the making of literature. In folklore, the interaction gains yet more importance. In the histories of the 19th century Ottoman literature hitherto written, it can be observed that neither the characteristics of print culture are paid enough attention, nor adequate tools are produced that would help question transitions among literary genres. The monochrome perspective that literary genres are divided from each other distinctively, obstructs a deeper understanding of qualities inherent in the Ottoman literature. In fact, similar to the communities in the 19th century, there is a close interaction between literary genres that we accept as separate today. In the production and dissemination of modern fiction, the evolution of classical and traditional genres played an important role. In this study, setting off from works printed by various Turcophone communities of the Ottoman Empire, the interaction and diversity among Ottoman *millet*s in the 19th century in the context of literary folk productions are examined. Meanwhile, the relationship between oral culture and print culture, and the conditions that foster the development of modern literary genres are discussed. As a result, it is observed that diverse works of folk literature from one-page poems to folk tales are transformed from oral and written culture to print culture. The fact that the transformations are made in Armenian and Greek script as well as in Arabic script revealed the depth and width of folkloric interactions between the Ottoman communities. The role of folk literature in shaping the attitude and habits of modern reader of print culture is also highlighted.

Key Words

Oral culture, print culture, Turkish in Armenian script, Turkish in Greek script, history of literature, genre studies

* Nevşehir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, gcebe@nevsehir.edu.tr

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda sözlü ve yazılı kültürden basılı kültüre geçiş dönemidir. Bu geçişin edebiyat evreni üzerindeki etkisinin yanı sıra Osmanlı'nın farklı dinsel ve etnik cemaatlerinin birbiriyle etkileşimi yeterince sorgulanmadan Osmanlı edebiyatını tüm yönleriyle kavramak mümkün değildir. Folklor söz konusu olduğunda bu etkileşim çok daha büyük önem kazanmaktadır.

Ziya Gökalp'in 1913 yılında "hal-kiyat" terimini Türk folklor çalışmalarını alanına önermesi milat kabul edilerek Türkiye'de folklorun yüzüncü yılı kapsamında hazırlanan bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dinsel ve etnik cemaatlerini "Türkçe" çatısı altında birleştiren basılı yapıtlardan hareketle, edebî folklor ürünleri açısından 19. yüzyılda Osmanlı milletleri arasındaki etkileşim ve çeşitlilik sorgulanacaktır. Aynı zamanda, sözlü kültürün basılı kültürle ilişkisi ve modern edebî türlerin gelişimini besleyen koşullar tartışılacaktır.

Şimdiye dek yazılmış edebiyat tarihlerinde edebî türler arası geçişkenliği sorgulayacak araçların dışlandığı sınıflandırmalar yapıldığı gözlemlenebilir. Türler arasında keskin bir ayırım olduğu varsayımına dayanan bu görüş, Osmanlı edebiyatına özgü nitelikleri derinlemesine kavramayı engeller. Oysa, 19. yüzyılda edebî türler arasında yakın bir etkileşim söz konusudur. Modern kurmaca türlerin yazılıp okunmaya başlanmasında klasik ve geleneksel türlerin geçirdiği evrim önemli rol oynamıştır.

Osmanlı'yı oluşturan çok milletli yapının göz ardı edilmesi, ulus-devletleşme sürecinde Müslüman Türk olmayan edebiyatçıların Türkçe ürün vermiş olsalar bile Türk edebiyatının

kapsamı dışında bırakılmasına yol açmıştır. Örneğin, Türkçe söyleyen Ermeni halk şairlerine (aşuğ) bazı edebiyat tarihlerinde, sınırlı olmakla birlikte, yer verilmiştir. Ermenilerin Türkçe Osmanlı edebiyatındaki konumları daha çok tiyatro bağlamında gündeme getirilmiştir. Arap harfli yazmış ya da çeviriler yapmış olan Teodor Kasap (Rum) ve Vartan Paşa (Ermeni) gibi gayrimüslim edebiyatçıları anan çalışmalar bulunmakla birlikte, bunların sayısı görece azdır. Oysa, özellikle Ermeni, Rum ve Müslüman Türk cemaatlerine odaklanan bu çalışmada gösterileceği üzere, milletler arasındaki edebî ve folklorik iletişim sanılandan çok daha sıklıdır.

Ayrıca, folklor tarihi çalışmalarında, kaynaklar açısından bir hiyerarşi gözetildiği dikkat çekmektedir. Genellikle halk edebiyatının asıl kaynağının sözlü kaynaklar olduğu düşünülür; yazılı kaynaklar ikincil düzeyde, belli çekincelerle kabul edilir. Muhtemelen yazılı ile basılı kaynaklar arasında fark gözetilmediğinden, basılı kaynaklar üzerinde ayrıntıyla durulmaz. Oysa, basılı kültür, sözlü ve yazılı kültürden ayrılarak kendine özgü kuralları ve işleyişiyle, folklor ürünlerinin üretiminde ve tüketiminde önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bu yazının çerçevesinde bunun tarihi ve kuramsal boyutu tartışılmayacaktır¹. Bunun yerine, bu ayrımı yapmanın gerekliliği vurgulanarak henüz ayrıntılı bir tarihi yazılmamış olan basılı folklor ürünleri konu edilecektir. Bazı bilgilerin nasıl edinildiği konusunu netleştirmek amacıyla, öncelikle, bu ilişkiyi çözümlenmeye olanak sağlayan verilerin derlenip yorumlandığı doktora çalışmamdan söz etmeliyim (bk. Ayaydın Cebe 2009).

Yalnızca Arap alfabesiyle basılmış yapıtları değil Ermeni ve Yunan harfli basılmış Türkçe yapıtları da içeren bu çalışmada, bibliyografik künyelere tür, konu, biçim özellikleri gibi çeşitli kategoriler eklenerek yapıtlar çok boyutlu biçimde sınıflandırılmış ve sayılmıştır. Bir yapıtın mümkün olduğunca ayrıntılı olarak etiketlendiği bibliyografik veritabanında, örneğin bir menakıpname aynı anda tarihî, dinî, edebî ve biyografik bir yapıt olarak nitelendirilmiştir. Bu da daha gerçekçi sayısal verilere ulaşmayı kolaylaştırmıştır. Süreli yayınlar dışındaki, 1800-1900 yılları arasında basılmış, ulaşılabilen veya kayıt altında alınmış tüm malzemeyi kapsayan çalışma, matbahalar, yayıncılar, yayıncılık merkezleri gibi öğelerin yanı sıra edebî türlerin gelişimi ve dönüşümünü sorgulamayı sağlayacak bir araç hâline getirilmiştir. Bu makalede, veritabanının sunduğu bilgilerden hareketle, basılı halk edebiyatı metinlerine odaklanılacaktır. Yapıt başlıkları, ulaşılabilenler dışında, bibliyografyalarda yazıldığı şekliyle aktarılmıştır.

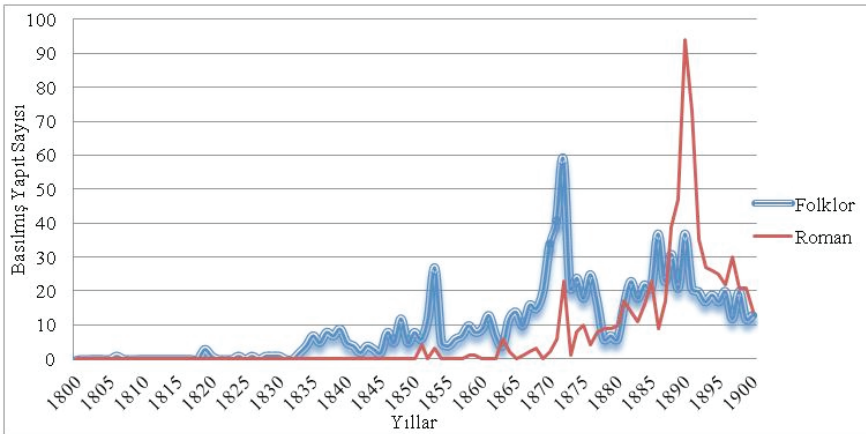
19. yüzyılda halk edebiyatı veya folklor kategorisine giren yapıtların basılmaya başladığı tarihi kesin olarak saptamak şimdilik olanaksızdır; bunun gerekliliği de tartışmalıdır. Genel olarak halk edebiyatı konusunda tarihsiz

ve basım yeri belli olmayan pek çok yapıt bulunması, bu güçlüğün kaynağıdır. Bununla birlikte, bu bilgileri bulunan yapıtlar, 19. yüzyıldaki halk edebiyatının varlığını değerlendirmeye belli düzeyde olanak tanımaktadır.

Bir diğer güçlük, tür kategorileriyle ilgilidir. Örneğin, veritabanına göre 19. yüzyılda basılmış folklorik özellikler taşıyan en eski yapıt, Ermeni harfli *Davut Oğlu Solomon'un Meselleri Kitabı*'dır (İstanbul: Arabyan, 1806). Folklor tarihi hakkında kaynak değerlendirmesi gösteriyor ki, bazı folklor tarihçileri, bu kitabın halk edebiyatı etiketini taşımasına karşı çıkacaktır. Yalnızca Osmanlı'ya özgü olanı değil, Osmanlı edebiyatını ve kültürünü etkilemiş tüm yapıtları ve kişilikleri folklor tarihinin parçası olarak gören araştırmacılar içinse bu kitap, bir hazine değerini taşıyabilir.

Bu nedenle, ilkler yerine genel eğilimler ve yoğunlaşmalar üzerinde duracak olursak, aşağıdaki grafikte gösterildiği üzere, 1860'ların sonundan itibaren, özellikle 1870'li yılların folklorla ilişkin yapıtların basımının doruğa çıktığı dönem olduğunu gözlemleyebiliriz:

Tablo 1: Folklor Yapıtlarının Romanla Karşılaştırmalı Basım Yoğunluğu Grafiği

Bu grafik, Osmanlı'da edebiyatın yenileşme tartışmalarının bir sağlamlamasını sunması açısından önemlidir. M. Öcal Oğuz'un, "Türkiye'nin Herder'i" olarak tanımladığı (2004: 42-44) Ziya Paşa, "Bizim şiirimiz hani şairlerin na-mevzun diye beğenmedikleri avam şarkıları ve taşralarda ve çöğür şairleri arasında deyiş ve üçleme ve kayabaşı tabir olunan nazımlardır" diyerek şiirde halka doğru gidişin ilk ifadesini dile getirdiği ünlü "Şiir ve İnşa" makalesini 1868 yılında yayımlamıştır.

Genel tabloyu yorumlamaya devam edersek, 1293 (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen dönemde, halk edebiyatı ürünlerinin basımında önceki döneme göre bir düşüş yaşandığı gözlemlenebilir. Bu dönemde yılda ortalama 21 folklor yapıtının basımına karşılık 1890 yılında 90'ın üzerine çıkacak roman sayısının ortalaması 30'u bulmaktadır. Bu durum, Oğuz'un II. Abdülhamid'in yönetim politikaları çerçevesinde yaptığı yorumla örtüşür. Avrupa'da milliyetçilik ile folklor arasındaki yakın etkileşimden yola çıkan Oğuz, II. Abdülhamid'in özgürlükçü fikirlerle mücadelesinin aynı zamanda folklor çalışmaları ile mücadele anlamı taşıyabileceğini savunur (2004: 45). Bu dönemi yorumlarken okur davranışlarındaki eğilimleri de hesaba katmak gerekmele birlikte, folklor çalışmaları açısından Ziya Paşa'nın başlattığı atılımın Ziya Gökalp'le kuramsal zeminini ve Cumhuriyet'le uygulama alanını bulduğu bir gerçektir. Bu makalede, genellikle Gökalp ve sonrasına yoğunlaşan folklor tarihinin iki "Ziya" arasındaki dönemine ışık tutmak amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, ön-

celikle şiir formundaki folklor ürünleri, "Halk Şiiri" başlığı altında incelenecektir. Ardından, "Halk Hikâyeleri" bölümünde, anlatı özelliği taşıyan yapıtlar ele alınacaktır. Son olarak, sözlü ve yazılı kültür ürünlerinin basılarak geniş okur gruplarına sunulmasının roman türünün gelişimine etkisi sorgulanacaktır.

A. Halk Şiiri

19. yüzyılda basılmış Türkçe şiirin büyük bir kısmı divanlardan oluşmaktadır. 1828-1900 yılları arasında divan şiiri türünde basılmış divan ve divançelerin sayısı 336'dır. Bu makale açısından ilgi çekici olan nokta, basılmış divanların yalnızca klasik divan şiirine özgü olmamasıdır; halk şiiri türünde de divanlar yayımlanmıştır.

19. yüzyılda, basılan en eski halk şiiri divanı, Âşık Dertli'ye aittir (1772-1845). *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası*'nda bu divana ait yedi baskı kaydı bulunmaktadır. Bunların yalnızca ikisinin tarihi bellidir. Yapıtı dair en erken tarih, 1287 / 1871 yılıdır (İstanbul: Litografya Destgâhı). Divanın 1299 / 1882 yılında aynı yerdeki basımınınsa 3. baskı olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla, tarihsiz basımlardan en az birinin daha 19. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Âşık Kerem divanı üç kez *Asuman ile Zeycan* ve *Arzu ile Kamber* hikâyelerinin kenarında basılmıştır. Bunlardan yalnız birinde 1301 / 1882 yılı kaydı vardır (İstanbul). Bunların yanı sıra *Yunus Emre Divanı* da biri 1302 / 1885 yılında olmak üzere üç kez basılmıştır. 19. yüzyıl halk şairlerinden ise yalnızca Bayburdlu Zihni'ye (ö. 1859) ait bir kayıt bulunmaktadır. Şairin divanı 1293 / 1876'da İstanbul'da Süleyman Efendi Matbaasında basılmıştır.